

Rechtvaardigheid bij selectie voor opleidingen met een numerus fixus

tweede, geheel herschreven concept

7 september 1998

Ben Wilbrink
SCO-Kohnstamm Instituut
Universiteit van Amsterdam
benw@educ.uva.nl

Samenvatting

Rechtvaardigheid en toegankelijkheid van onderwijs worden aan elkaar gerelateerd aan de hand van de specifieke problematiek bij de selectie voor numerus fixus studies in het Nederlandse hoger onderwijs. Over deze selectie is een uitvoerige publieke discussie gaande, waarin opvattingen over wat rechtvaardig is een hoofdrol spelen. Die opvattingen worden geplaatst in het kader van zowel normatieve (Rawls, Sen, Dworkin) als positieve (sociaal-psychologische) rechtvaardigheidstheorieën. In deze confrontatie ontstaat een nieuw perspectief op de huidige discussie over de rol van motivatie en eigen verantwoordelijkheid van kandidaten. Normatieve theorie en publieke opvattingen blijken hier veeleer confronterend dan elkaar versterkend te zijn. Begrippen uit de billijkheidstheorie en sociale rechtvaardigheidstheorie maken een analyse mogelijk die meerwaarde heeft ten opzichte van het materiaal dat Drenth (1997) rapporteert. Tenslotte is een model gepresenteerd waarmee de verstoring die *self-serving biases* bij gerapporteerde voorkeuren opleveren is te analyseren.

Abstract

In the Netherlands it is required to have passed particular secondary education examinations in order to obtain admission to higher education. Since 1972, however, there is by way of exception a closed shop – a numerus fixus – imposed on particular courses, especially those in medicine. The method of selection in case of a numerus fixus is a mix of lottery and preferential treatment on the basis of grade point average in the examinations mentioned: the method of weighted lottery (Hofstee, 1983). Also since 1972 there is an ongoing debate on aspects of justice of this particular method of selection, and of feasible alternatives. This article juxtaposes justice arguments in this public discourse and concepts and insights from theories of justice in the philosophical as well as the social science domain. This confrontation throws a new light on the arguments in the public debate, as well showing the possibility to use concepts from theories of justice, the philosophical ones included, to find inconsistencies in judgments on procedural as well as distributive justice of the weighted lottery selection procedure and proposed alternatives.

Inleiding

Aanmelden voor een numerus fixus studie is een autonome, vrije keuze van de kandidaat, een 'lot in eigen hand' nemen dat dan ook bij afwijzing geen moreel recht heeft op compensatie. Aangenomen dat het vastgestelde aantal plaatsen een onwrikbaar gegeven is, wat het in politieke zin niet is, is het moreel neutraal om de ene kandidaat niet, de andere kandidaat wel toe te laten. De procedure voor de verdeling van de plaatsen hoeft evenwel niet moreel neutraal te zijn.

De publieke discussie over de selectie voor numerus fixus studies woedt nu langer dan een kwart eeuw. In die discussie spelen argumenten en gevoelens van rechtvaardigheid een belangrijke rol, naast argumenten die aspecten van doelmatigheid betreffen. Rechtvaardigheidsaspecten van de selectie voor numerus fixus studies zijn evenwel geen voorwerp van systematische discussie of studie geweest, al zijn er wel enkele empirische studies gedaan (Hofstee & Trommar, 1976; Hofstee, 1990; Akkermans, 1996).

Voor de Commissie Drenth is een inventarisatie gemaakt (Wilbrink, 1997a) van de publieke discussie, een discussie waarin sprake is van een rijk scala aan opvattingen over rechtvaardigheid. In het volgende wordt met verwijzingen naar de publieke discussie gedoeld op deze inventarisatie. In dit artikel worden deze opvattingen gerelateerd aan kernbegrippen uit rechtvaardigheidstheorieën. Vooral de sociale rechtvaardigheidstheorie zoals in door sociaal psychologen ontwikkeld en onderzocht (Tyler, Boeckmann, Smith, & Huo, 1997) biedt daarvoor meerdere aanknopingspunten. De systematiek van de behandeling is om niet te vertrekken vanuit specifieke procedures zoals loten of selectie op cijfers, maar vanuit de kernbegrippen van theorieën die niet specifiek voor toelatingsproblemen zijn ontwikkeld, en zeker niet voor dit specifieke verdelingsprobleem van een schaars aantal beschikbare plaatsen. Daartoe behoren ook de normatieve rechtvaardigheidstheorieën van filosofen als Rawls (1971) en Sen (1992, 1993) en Dworkin (1981a, b), in hun onderlinge samenhang besproken door Roemer (1996).

Dat loten links is en selecteren rechts, en dat de gewogen loting het poldermodel is dat beide opvattingen kan verzoenen, mag door velen zo worden beleefd, toch valt er bepaald meer over de rechtvaardigheidsaspecten van de selectie voor numerus fixus studies te ontdekken dan deze politieke stereotypen suggereren.

Casus: selectie bij numerus fixus

De selectie voor opleidingen in het hoger onderwijs waarvoor een plaatsbeperking - een numerus fixus - is vastgesteld, is gekozen als casus om aan de hand daarvan te analyseren wat rechtvaardigheid en toegankelijkheid van onderwijs met elkaar te maken hebben. Verdellende rechtvaardigheid bij schaarse opleidingsplaatsen betekent dat niet iedereen een plaats kan krijgen: het gaat om een stoelendans, niet om het verdelen van een taart in evenveel parten als er gegadigden zijn. Dergelijke verdelingsproblemen, die voor individuen ingrijpende gevolgen kunnen hebben, zijn de laatste jaren uitvoerig beschreven in een onderzoekprogramma van John Elster (Elster, 1992; Elster & Herpin, 1994; Conley, 1995, 1996). Uit deze studies, die overigens eclecticisch van aard zijn en nog geen theorie hebben opgeleverd, blijkt dat opvattingen over wat rechtvaardig is sterk gebonden kunnen zijn aan de aard van het betreffende verdelingsprobleem. Voor begrip van de aard van de selectie voor numerus fixus is dan het volgende van belang.

toelaatbaarheid

In Nederland geeft het bezit van een diploma havo of vwo toegang tot hoger onderwijs. Daarbij gelden enkele beperkingen. De minister van onderwijs heeft de mogelijkheid om voor bepaalde opleidingen een beperking in het aantal tot de propedeuse toe te laten studenten vast te stellen: een numerus fixus. Een numerus fixus voor een bepaalde opleiding geldt voor alle instellingen die de betreffende opleiding verzorgen, wordt landelijk uitgevoerd, en geschiedt volgens de eveneens in de wet daartoe vastgelegde procedure en criteria (Drenth, 1997; Wezenberg, 1997). Over deze procedure en criteria gaat de publieke discussie.

Opleidingen in de kunstensector en het hotelvak mogen bij wijze van uitzondering een eigen toelatingsselectie uitvoeren. Hoewel talent, aanleg of geschiktheid de titels zijn waarop deze selectie gebeurt, gaat het waarschijnlijk ook hier om selectie op aantal, in tegenstelling tot toelating op basis van voldoende geschiktheid. Deze selectie gebeurt niet centraal, wat tot gevolg heeft dat kandidaten zich bij meerdere of alle opleidingen aanmelden. Voor deze opleidingen zal de selectieprocedure veel gemeen hebben met wat door Conley voor Amerikaanse colleges en universiteiten is beschreven. Er wordt door het IOWO in Nijmegen eind 1998 een beschrijvend onderzoek naar deze selectieprocedures gepubliceerd, zie ook Oostwoud Wijdenes (1993).

gefixeerd aantal plaatsen

Het feit dat het aantal beschikbare plaatsen is gefixeerd is van overweldigend belang bij het onderzoek naar de rechtvaardigheid van selectie voor die plaatsen. Voorrang die aan de ene kandidaat wordt gegeven, op welke grond ook, gaat per definitie ten koste van de kansen van anderen. Door de onwrikbaarheid van het aantal plaatsen komt vrijwel iedere selectieprocedure neer op competitie tussen kandidaten. Voor ieder voorstel dat in publieke discussie is moet worden nagegaan of de bepleite voordelen in stand blijven, rekening houdend met het gefixeerde aantal plaatsen.

open karakter

Bij een numerus fixus is het aantal plaatsen gefixeerd, maar dat geldt niet voor het aantal gegadigden voor die plaatsen. Het bijzondere van de situatie is dat er geen objectieve kenmerken zijn waarmee is vast te stellen wie voor een plaats in aanmerking zou kunnen komen: iedereen met de juiste vooropleiding kan zich melden. Dat is een wezenlijk andere situatie dan bij orgaantransplantatie, waar de getalsmatige behoefte redelijk objectief is vast te stellen. Dit open karakter bij de numerus fixus betekent dat al naar gelang de inrichting van de selectie er extra gegadigden worden aangetrokken, of gegadigden afvallen. De nieuwe wettelijke voorwaarde dat er geen deficiënties in het vakkenpakket mogen zijn om aan de procedure mee te mogen doen, beperkt het aantal gegadigden. Het bevoordelen van kandidaten met hogere eindexamencijfers daarentegen trekt gegadigden aan die anders bijvoorbeeld een technische of andere bèta-studie zouden hebben gekozen; dat effect wordt nog versterkt door de bescherming van de arbeidsmarkt (Oosterbeek & Webbink, 1997; Borghans & De Grip, 1997). Dit open karakter leidt tot de - in de publieke discussie niet gesignaleerde - paradox dat een groter gewicht toekennen aan eindexamencijfers ook ten goede komt aan kandidaten die zich anders niet voor die studie zouden hebben aangemeld, daarmee de kansen voor anderen in niet geringe mate verminderend. Dit sterke resultaat volgt uit de aard van het casus en empirisch onderzoek, niet uit enige rechtvaardigheidstheorie.

Gelijkheid

De basis van rechtvaardigheidstheorieën is gelijkheid: gelijkheid voor de wet, gelijke kansen op onderwijs, gelijke kansen op welvaart. Het is juist ongelijkheid die vraagt om rechtvaardiging, zo die kan worden gegeven. Roemer zegt het zo (p. 164): “ ... if one idea must be singled out as the most prominent in contemporary theories of distributive justice, it is that personal responsibility justifiably restricts the degree of outcome equality.” De moeilijkheid is dan het trekken van de lijn waar die persoonlijke verantwoordelijkheid begint: zijn mensen niet verantwoordelijk voor de talenten die zij hebben, en wel voor de manier waarop zij met die talenten omgaan? Deze demarcatie is geen uitgemaakte zaak, integendeel, het is een hoofdthema in de (filosofische) theorievorming over verdelende rechtvaardigheid (Roemer). Ook in de publieke discussie over selectie voor numerus fixus studies zijn op dit thema verschillen in standpunten te herkennen.

In de publieke discussie bestaat er geen verschil van mening over dat het beginsel van toelaatbaarheid tot hoger onderwijs op basis van relevante eindexamen's voortgezet onderwijs ook bij een numerus fixus een rol blijft spelen. Een numerus fixus tast die toelaatbaarheid materieel aan, maar dat mag er niet toe leiden dat sommigen bij voorbaat kansloos zijn. Er is een maximaal maatschappelijk draagvlak voor een gelijke behandeling van alle gerechtigde kandidaten in deze zin: iedereen heeft recht op een kans op selectie, maar niet iedereen hoeft dezelfde kans te hebben. Dit leidt ertoe dat in vrijwel ieder alternatief op de een of andere manier ook loten een plaats heeft, om kansloosheid uit te sluiten.

gelijke kansen - ongelijke uitkomsten

Er is nu een aantal malen gesproken over gelijke kansen. Het Engelse ‘equal opportunity’ geeft beter aan dat daarmee iets wordt bedoeld als ‘het bieden van gelegenheid,’ waarbij het de eigen verantwoordelijkheid van de betrokkene is om daar wel of geen goed gebruik van te maken. Bij gelijke onderwijskansen wordt die eigen verantwoordelijkheid evenwel ingeperkt door tal van gebeurtenissen die de leerling eenvoudig overkomen (Wilbrink, 1997b) en waar het toeval mede een rol in speelt. Dan zijn er weliswaar op voorhand gelijke kansen, maar die leiden tot verschillende uitkomsten achteraf, zonder dat gezegd kan worden dat de leerlingen daar volledig eigen verantwoordelijkheid voor dragen. In rechtvaardigheidstheorieën is er weinig aandacht voor dergelijke domme pech of *brute luck*. Dworkin besteedt er wel nadrukkelijk aandacht aan, in de vorm van een denkbeeldig scenario waarin men zich op voorhand vrijwillig kan verzekeren tegen handicaps. Als twee personen dan dezelfde handicap blijken te hebben, en de ene heeft zich wel verzekerd terwijl de ander dat niet heeft gedaan, dan is er geen sprake van een situatie waarin de een ten opzichte van de ander is achtergesteld. Roemer (p. 250) wijst er echter op dat Dworkin's theorie geen oplossing biedt voor de situatie waarin twee personen zich tegen een bepaalde handicap verzekeren, en de ene blijkt de handicap te hebben terwijl de andere die domme pech niet heeft. Dit is een situatie waarin er geen sprake is van gelijkheid, waar de gehandicapte ten opzichte van de niet gehandicapte is achtergesteld.

Bij een numerus fixus, hoe de selectie overigens ook is geregeld, zal de ene kandidaat worden afgewezen, de andere niet. De ene krijgt de handicap, de andere niet. Dat zal ook paren van kandidaten overkomen die in alle relevante opzichten gelijk zijn, met name ook wat geschiktheid voor de studie en daarop aansluitende beroepen betreft: domme pech voor de afgewezen kandidaat. Bij een numerus fixus is het bovendien niet denkbaar een verzekering tegen afwijzen af te kunnen sluiten. Er is geen enkele andere compensatie dan de mogelijkheid om een volgend jaar weer aan te melden, als de wet daar tenminste de mogelijkheid toe biedt. In zuivere vorm doet dit probleem zich voor bij kandidaten binnen dezelfde lotingsklasse. Weinigen realiseren zich dat hetzelfde probleem zich in zuivere vorm

ook voordoet wanneer kandidaten met een eindexamencijfer dat gemiddeld acht of hoger is direct worden toegelaten, zoals in het dit jaar bij de Tweede Kamer ingediende wetsontwerp. Kandidaten die op het niveau van die acht deel gaan nemen aan het eindexamen, hebben een gelijke kans om gemiddeld boven, respectievelijk onder de acht uit te komen. Voor de domme pech die in deze situaties speelt, bieden rechtvaardigheidstheorieën (Roemer) geen suggesties voor hoe hiermee op een eerlijke manier kan worden omgegaan.

Het is de numerus fixus zelf die, door zijn aantasting van de toelaatbaarheid op grond van relevante eindexamen's, leidt tot verschillende behandeling van gelijke kandidaten, zonder dat kan worden gezegd dat de kandidaten daar zelf - ten volle - voor verantwoordelijk zijn. De kandidaten moeten zelf het risico dragen dat gelijke kansen ongelijk uit zullen pakken. Het lijkt nu voor de hand te liggen kandidaten meer verantwoordelijkheid te geven voor de grootte van het risico dat zij lopen, maar omdat het hier gaat om een numerus fixus, nemen kandidaten daarmee tevens de verantwoordelijkheid op zich voor verminderde kansen van anderen. Dat leidt tot problemen die veeleer op het gebied van de ethiek liggen, dan op dat van de rechtvaardigheidstheorie. In het debat in 1975 lag hier de scheidslijn tussen sociaal-democraten - gelijke kansen - en liberalen - meer kansen voor sommigen, ook als dat gaat ten koste van kansen van anderen - , overbrugd door de anti-revolutionair Vermaat met het amendement voor de sindsdien gehanteerde gewogen loting.

gelijke verdeling

Bij de verdeling van schaarse opleidingsplaatsen is het niet mogelijk om ongelijkheid in die verdeling te analyseren op de manier zoals ongelijkheid van inkomen wel wordt geanalyseerd. Een opleidingsplaats is een opleidingsplaats. De verdeling kan echter wel ongelijk zijn naar de mate waarin onderscheiden groepen in de samenleving mee weten te delen. Zo kan het zijn dat bij gewogen loting vrouwelijke kandidaten in het voordeel zijn als zij gemiddeld hogere eindexamencijfers halen dan hun mannelijke concurrenten. Deze macro-rechtvaardigheid valt echter buiten het kader van dit artikel.

Een hoofdthema in rechtvaardigheidstheorieën is gelijkheid in gelegenheid om het eigen levensontwerp te realiseren. Daartoe behoren gelijke mogelijkheden om een daarbij passend beroep te kiezen, onderwijs te volgen, en andere belangrijke zaken, waarover in de grondwet en in internationale verdragen overigens ook het nodige is vastgelegd. Dat eigen levensontwerp kan van persoon tot persoon nogal verschillen. Zo'n ontwerp kan bescheiden van aard zijn, of juist nogal veelvragend. Het zal dan ook niet verbazen dat in hedendaagse rechtvaardigheidstheorieën veel aandacht uitgaat naar de vraag in hoeverre de samenleving gehouden is om bij de verdeling van schaarse middelen met verschillen in levensontwerpen rekening te houden. Wanneer 'chirurg worden' het levensontwerp is doet dat een andere beroep op maatschappelijke middelen dan wanneer het moederschap het levensontwerp domineert. De vraag is wat 'gelijke behandeling' in deze twee zo verschillende gevallen is. Als twee personen met deze zo verschillende levensontwerpen zich aanmelden voor die ene beschikbare opleidingsplaats geneeskunde, wat is dan een rechtvaardige 'verdeling'? Een eenvoudige overweging is dat wie zich een kostbaar levensontwerp kiest, daarmee geen recht verwerft dat ontwerp dan ook mede met hulp van maatschappelijke middelen te kunnen realiseren. Voor de persoon met het eenvoudige levensontwerp kan zich de situatie voordoen die in de literatuur onder de naam 'the tamed housewife' bekend staat: buiten eigen verantwoordelijkheid zijn de persoonlijke verwachtingen in feite veel te laag gesteld, en hoort de samenleving zich niet gemakzuchtig neer te leggen bij die bescheidenheid. Een rechtvaardige beslissing is hier dus nog niet zo makkelijk.

Hoewel het voorbeeld hierboven extreem is gesteld, duidt het wel degelijk een problematiek aan die in de publieke discussie over selectie voor numerus fixus studies een rol speelt, zij het zelden expliciet zo benoemd. Het gaat namelijk om de rol van motivatie, want dat heeft direct

te maken met het levensontwerp. Belangrijke stromingen in de publieke discussie zouden graag een belangrijke plaats voor motivatie zien ingeruimd bij de selectie. Het idee is dat meer gemotiveerden voor zouden moeten gaan, meer 'recht' zouden hebben op acceptatie, of - verhuld in een doelmatigheidsargument - dat gemotiveerde kandidaten in tegenstelling tot minder gemotiveerden sneller zouden studeren of ook betere beroepsbeoefenaren zouden worden en daarom meer recht op acceptatie zouden hebben. Dat selectie op motivatie technisch moeilijk of niet uitvoerbaar is, vindt bij de meeste voorstanders begrip, maar de gedachte dat selectie op motivatie moreel niet neutraal is, is tot nu toe in de publieke discussie niet geuit. In het licht van vooral het werk van Sen over rechtvaardigheid, is dat ten onrechte.

Dit is een geschikt moment om over te gaan van gelijke behandeling van gelijke gevallen, naar ongelijke behandeling van ongelijke gevallen. Dat is ook een overgang van de filosofische theorie naar de sociale rechtvaardigheidstheorie, en daarbinnen de billijkheidstheorie.

Proportionaliteit: rechtvaardige uitkomsten

Wanneer gevallen of behandelingen niet gelijk zijn is aan de orde onder welke voorwaarden ongelijkheden als rechtvaardig kunnen worden ervaren. Een eenvoudig model hiervoor biedt de billijkheidstheorie, waarvan de grondgedachte is dat een ongelijke verdeling eerlijk is wanneer de ongelijkheid proportioneel is met de inbreng die betrokkenen hebben geleverd. Billijkheidstheorie kent tenminste een economische school, zie bijvoorbeeld Young (1994), en een sociaal-psychologische school, waarvoor Adams (1965) typerend is. In het volgende is Adams als uitgangspunt genomen. De eenvoud van deze theorie maakt hem geschikt om mee te beginnen; de beperkingen van deze theorie, onder andere door Leventhal (1980) aan de orde gesteld, hebben geleid tot een uitbreiding tot een sociale rechtvaardigheidstheorie waarin ook rechtvaardige procedures een plaats hebben, zie de volgende paragraaf.

Billijkheidstheorie gaat over uitwisselingsrelaties: er wordt gegeven en er wordt genomen. Een uitwisseling is eerlijk wanneer voor beide partijen in die uitwisseling de verhouding tussen inbreng en opbrengst - tussen *input* en *output* - gelijk is. Het kan zijn dat beiden uitwisselen met een derde partij, zoals een werkgever of de overheid. Dit model kan worden toegepast op selectie. Eerst wordt nu de situatie bij sollicitaties uitgewerkt, om daarmee in staat te zijn aan te geven wat het verschil is tussen de sollicitatieprocedure en de selectieve voor uit de publieke middelen bekostigd onderwijs.

sollicitatie: personeelsselectie

Als de arbeidsmarkt niet te krap is kunnen werkgevers voor het vervullen van hun vacatures vergelijkenderwijs selecteren uit meerdere gekwalificeerde kandidaten. De inbreng van sollicitanten is hier te definiëren als de verwachte bijdrage aan het bedrijfsresultaat, waarvoor persoonlijke kwalificaties - ook scores op psychologische tests of in een *assessment center* - de indicatoren zijn. Er zijn tal van randvoorwaarden bij wet en cao, maar dit is de basis van personeelsselectie.

Bij selectie is het resultaat afgewezen worden of niet, en reduceert de in de theorie voorgeschreven verhouding tussen opbrengst en inbreng tot alleen de inbreng. Uit de billijkheidstheorie volgt dan dat de selectie als rechtvaardig wordt ervaren wanneer de inbreng van de geaccepteerde kandidaat beter is - in de hierboven aangeduide zin - dan die van afgewezen kandidaten. Verstandige werkgevers doen er alles aan om hun selectie zo in te richten dat sollicitanten deze in de besproken zin als rechtvaardig ervaren, ook als ze worden afgewezen.

Merk op dat kleine verschillen in kwalificaties kunnen leiden tot een maximaal verschil in uitkomst - het verschil tussen juist wel en juist niet worden aangenomen - en dat dat in de regel toch als rechtvaardig wordt ervaren. De culturele achtergrond hiervan is de verworvenheid van de Verlichting - en de Franse Revolutie - dat loopbanen open moeten staan voor talent, en dat door een eerlijk onderwijsstelsel dat beginsel ook materieel inhoud heeft. Afkomst hoort geen rol meer te spelen.

In de publieke discussie speelt dit sollicitatiemodel als zodanig een rol, omdat het door sommigen ten voorbeeld gesteld wordt als een model dat ook bij de selectie voor numerus fixus studies gevolgd zou moeten worden. Deze vorm van selectie zou ook dan als rechtvaardig worden ervaren. Maar dat is een cirkelredenering: het gaat er immers juist om te onderzoeken hoe selectie voor onderwijs (in tegenstelling tot toelating) op een als rechtvaardig ervaren manier kan gebeuren. Selectie voor onderwijs en selectie voor werk zijn bepaald verschillende zaken. In de voorgaande alinea is immers al aangegeven, hoe kort geformuleerd ook, dat een voorwaarde voor de rechtvaardigheid van personeelsselectie is dat deze geschiedt op basis van talent dat iedereen in gelijke mate zich in voorafgaand onderwijs heeft moeten kunnen verwerven, of kunnen ontwikkelen. Hoger onderwijs is daarop geen uitzondering, zoals nadrukkelijk in het Verdrag voor de rechten van het kind (art. 26) vastgelegd.

Er wordt wel gezegd dat selectie van de 'beste' kandidaat doelmatig is, en dat leidt dan tot een cluster van opvattingen waarin eerlijkheid en doelmatigheid als inwisselbaar voor elkaar worden beschouwd. Als personeelsselectie op geschikte kwalificaties gebeurt, waarover straks meer, dan is op bedrijfsniveau die selectie zeker profijtelijk, en dus doelmatig. Dat betekent niet dat deze vorm van selectie dan ook maatschappelijk doelmatig is. Selecteren voegt niets toe aan het maatschappelijke reservoir van kwalificaties, waardoor selectiekosten uiteindelijk in hoge mate maatschappelijk ondoelmatig zijn, hoe doelmatig op bedrijfsniveau ook. Doelmatigheid kan dus niet voor eerlijkheid worden ingewisseld. In de rechtvaardigheidstheorieën van Rawls en Sen worden beide weer aan elkaar gekoppeld, maar dan gaat het om de vraag hoe macro-doelmatigheid en macro-rechtvaardigheid zich tot elkaar dienen te verhouden. Anders dan verwacht kunnen economen hier geen uitkomst bieden: hun begrip 'Pareto-optimaliteit' voor verdelingen - van inkomen, winst, welzijn etc. - is voor de rechtvaardigheidstheorie van geen waarde (Sen, 1973, p. 6).

relevante inbreng

In Adams' billijkheidstheorie is het van belang wat betrokkenen als relevante inbreng zien. Immers, alleen daarop kan de eigen mening over rechtvaardigheid zijn gebaseerd. Er kan een probleem ontstaan wanneer de andere partij die inbreng als irrelevant beschouwt. Bij selectie voor numerus fixus is ervaren gebrek aan rechtvaardigheid in de hier bedoelde zin in hoge mate aan de orde. Veel betrokkenen hebben het gevoelen dat eigen motivatie er iets toe doet, maar in de huidige selectie speelt die motivatie geen rol. In het geval van motivatie hoeft dat niet als een tekortkoming in de selectie te worden gevoeld, omdat betrokkenen ook wel kunnen begrijpen dat er meerdere praktische redenen zijn waarom met persoonlijke motivatie geen rekening wordt gehouden of kan worden gehouden (zie ook Drenth). Deze laatste mogelijkheid heeft Adams overigens niet in zijn analyse betrokken. Over de relevantie van examenprestaties bestaan sterk uiteenlopende opvattingen, ook bij kandidaten zelf, al zal ook hier een tendens aanwezig zijn om rechtvaardig te vinden wat tot eigen voordeel strekt: een *self-serving bias*. De onvolprezen gewogen loting komt vele van deze opvattingen een eind tegemoet, daar is het immers een compromis-model voor (Hofstee, 1983a; Kiers en Hofstee, 1997), maar niet helemaal, zodat een rafelrand van gevoelens van onrechtvaardigheid blijft bestaan.

Adam's billijkheidstheorie heeft alleen oog voor het honoreren van wat kandidaten zelf als relevante kwalificaties voor de selectie beschouwen, en niet voor de voordelen van doorzichtige en objectieve selectie. De empirie lijkt hem daarin gelijk te geven. Inderdaad vond Hofstee (1990) dat kandidaten een afkeer hebben van selectie op basis van een enkele kwalificatie, en de voorkeur geven aan complexe procedures waarin meerdere kwalificaties een rol kunnen spelen. In de publieke discussie duikt ook telkens dat verlangen op naar gelegenheden om eigen kwalificaties te kunnen presenteren, bijvoorbeeld in persoonlijke gesprekken. Voorbeelden van selectie die daaraan voldoen zijn zeker ook in de Verenigde Staten te vinden (Conley, 1996). *Admissions officers* zeggen met heel veel gegevens en kwalificaties rekening te houden, maar zij doen dat tegelijk op een geheimzinnige manier, zonder daar naar de betrokken kandidaten of naar het publiek verantwoording over af te leggen. In feite is het inventariserende onderzoek van Conley de eerste keer dat er gedetailleerd inzicht in de wijze van selecteren wordt gegeven, ook al konden de uitspraken van de *admissions officers* niet worden gecontroleerd tegen administratieve gegevens.

Omdat selectie op basis van psychologische tests al heel lang een dominante plaats heeft in de Amerikaanse samenleving, is er ruimschoots gelegenheid geweest voor wie zich onrechtvaardig behandeld voelde om procedures en beslissingen aan te vechten. Dat heeft voor de direct betrokken beroepsgroepen van personeelsfunctionarissen en psychologen geleid tot steeds verder aangescherpte richtlijnen voor professioneel handelen, zie Roe (1983) en NIP (1988). Een belangrijke eis is bijvoorbeeld dat kwalificaties waarop wordt geselecteerd *aantoonbaar van belang moeten zijn voor de uitoefening van de functie* waarvoor wordt geselecteerd. Dit is in professionele code gebeitelde billijkheidstheorie, althans wat objectiveerbare relevantie van kwalificaties betreft. Hoe daar in de selectiepraktijk mee wordt omgegaan is bijvoorbeeld te lezen in de evaluatie van de grondige selectieprocedure voor de Nederlandse Politieacademie (Wilbrink, Algera, Van Hoorn en Van der Kamp, 1989). Merk op dat de professionele eis van relevantie uitsluit dat eerder geleverde prestaties een rol zouden kunnen spelen bij selectie zonder dat hun relevantie in de hier bedoelde zin aannemelijk is gemaakt. Dat geldt zeker voor de rol van eindexamencijfers bij selectie voor vervolgoopleidingen, maar ook voor de gedachte dat bepaalde werkervaring meegewogen zou kunnen worden (zie het advies daarover van de Onderwijsraad, 1998). Relevantie van eindexamencijfers moet worden aangetoond, en daarvoor is het vaststellen van een samenhang met studieduur of studierendement, waarover de afgelopen decennia tientallen publicaties zijn verschenen, niet voldoende. Omdat in de billijkheidstheorie rechtvaardigheid een subjectieve ervaring is, is het goed mogelijk dat de in richtlijnen vastgelegde inter-subjectieve opvattingen over rechtvaardigheid in concrete situaties, ook als selectie volgens diezelfde richtlijnen rechtvaardig is, veraf staan van wat individuele kandidaten aan rechtvaardigheid ervaren. In deze zin vindt de discussie over rechtvaardige selectie nimmer zijn einde, wat aan de telkens weer opvlammende publieke discussie over selectie voor numerus fixus studies duidelijk is te constateren.

Procedurele en verdelende rechtvaardigheid

Billijkheidstheorie is een over-simplificerende theorie, omdat voor de eerlijkheid van de verdeling alleen naar kenmerken wordt gekeken die als verdienste zijn op te vatten, en omdat deze theorie de bij het verdelen gevolgde procedure buiten beschouwing laat. De noodzaak voor een genuanceerd alternatief, en een voorstel daartoe, is onder andere door Leventhal (1980) aangegeven. In de verdere ontwikkeling van wat sociale rechtvaardigheidstheorie is gaan heten, speelt vooral het onderscheid tussen verdelende en procedurele rechtvaardigheid een rol, een onderscheid dat weliswaar verhelderend is, maar lang niet altijd eenduidig valt te maken (zie onder andere Folger, 1996, en elders in deze aflevering de bijdrage van Van den Bos).

regels voor rechtvaardige verdeling

Leventhal gebruikt voor oordelen over de eerlijkheid van verdelingen de term ‘verdiende’ uitkomsten. Zie Sher (1987) voor een filosofische behandeling van wat het betekent iets (een beloning, een straf) te ‘verdienen.’ Het oordeel of een uitkomst van een verdeling ‘verdiend’ is of niet is niet alleen afhankelijk van wat deze persoon heeft ingebracht, zie de billijkheidstheorie, maar ook van verdelingsregels, zoals Leventhal opsomt: verdelen naar behoefte, op basis van gelijkheid, op basis van competitie - Leventhal gebruikt de term *justified self-interest* -, naar geldende regels, met respect voor eigendom, en met respect voor sociale positie. Deze verschillende regels kunnen, al naar gelang het soort verdelingsprobleem, met verschillend gewicht in het oordeel over eerlijkheid worden meegenomen. De eerste twee regels spelen een belangrijke rol bij oordelen over de rechtvaardigheid van selectie voor numerus fixus studies.

In de publieke discussie speelt de behoefte-regel vaak een rol bij opvattingen van afgewezen kandidaten of hun ouders, wat begrijpelijk is omdat een afwijzing hard aankomt bij kandidaten die graag aan de betreffende opleiding hadden willen beginnen. Er wordt over gesproken als een probleem van hoge motivatie waarvoor na de afwijzing geen doel meer bestaat. Het argument staat in de discussie los van de competitie-regel, omdat wordt gesteld dat ook kandidaten die geen hoge eindexamencijfers kunnen halen, maar die een hoge motivatie hebben, zich op basis van die hoge motivatie toch extra toelatingskansen zouden moeten kunnen verwerven, via wachtlijsten, door relevante werkervaring, en dergelijke. Een belangengroep van ouders van meermalen afgewezen kandidaten heeft dit argument met kracht naar voren gebracht, wat mede heeft geleid tot de instelling van de commissie Drenth. In dit verband is het relevant om op te merken dat een belangrijke verdelingsregel ontbreekt in de opsomming van Leventhal: Dworkin's regel van het nemen van eigen verantwoordelijkheid. Die regel zou voorschrijven dat kandidaten zelf verantwoordelijk zijn voor het ontwikkelen van alternatieven voor het geval zij worden afgewezen, en dat het in ieder geval niet zo kan zijn dat, als zij dat nalaten, er een claim op schaarse plaatsen kan worden gelegd ten koste van kandidaten die deze verantwoordelijkheid wél hebben genomen. Dit conflict levert een interessant vignet op dat zou kunnen worden voorgelegd aan eindexamenkandidaten die zich voor een numerus fixus studie hebben aangemeld.

De competitie-regel heeft altijd wel een rol gespeeld in de publieke discussie. Opmerkelijk is dat het geval van een afgewezen kandidaat met heel hoge eindexamencijfers - in 1998 voor de derde achtereenvolgende maal afgewezen - heeft geleid tot een krachtige roep om meer ruimte om door eigen inspanning de kansen bij de selectie te vergroten. Juist door een kandidaat waar eigen inspanning geen bijzondere rol speelt omdat er buitengewone talenten in het spel zijn, ontstaat de roep om inspanning meer te belonen. Leventhal kan dan wel claimen dat mensen in staat zijn complexe afwegingen te maken bij het beoordelen van eerlijkheid,

maar het is heel eenvoudig om in de publieke discussie de verwarring, de drogredenen, en de *self-serving biases* aan te wijzen. De roep om inspanning meer te belonen is daar een voorbeeld van: de claim is dubbelzinnig. De beperking van het aantal plaatsen betekent immers dat die extra beloning leidt tot extra competitie, maar het is niet evident dat voorstanders van meer beloning van inspanning zich dat realiseren.

procedurele rechtvaardigheid

Als er straks experimenten komen met andere vormen van selectie, zoals in het regeerakkoord van 1998 vastgelegd, zullen dat zeker ook vormen zijn waarin ingewikkelder procedures worden gevolgd: met commissies, uitvoerige voorschriften en criteria, en wat niet al. Leventhal heeft een reeks punten genoemd waar rechtvaardigheid aan de orde kan zijn, aan de hand van eigen ervaring in een commissie die voorstellen voor onderzoek selecteert voor subsidiëring. Leventhal was niet in staat om aan deze punten - zeven structurele componenten en procedurele regels voor rechtvaardigheid - voldoende empirisch onderzoek te koppelen. Omdat zijn componenten en regels nogal vanzelfsprekend zijn, en ongetwijfeld niet als samenhangende theorie zijn bedoeld, is hier afgezien van systematische behandeling ervan. Het lijkt er ook op dat hier in sociaal-wetenschappelijk onderzoek opnieuw wordt uitgevonden wat elders al uitgewerkt voorhanden is. De componenten en regels van Leventhal doen denken aan wat in Nederland bekend is aan *algemene beginselen van behoorlijk bestuur*, waarvan Job Cohen (1981) heeft laten zien op welke wijze deze zijn te gebruiken om de rechtvaardigheid van beoordelingen in het onderwijs te beschrijven. Wat mist in de opsomming van Leventhal, en wat in latere ontwikkelingen in sociale rechtvaardigheid wel een eigen plaats heeft gekregen, is eigen zeggenschap over de te gebruiken procedure. Zeggenschap gaat misschien erg ver, en is niet altijd praktisch realiseerbaar, maar gehoord worden, een stem hebben, kortweg *voice* (Folger, p. 408) in de Engelse literatuur, is een wezenlijke regel waar rechtvaardigheid op beoordeeld wordt. Het is mogelijk om een model voor selectie bij *numerus fixus* op te stellen, waarin het aan de kandidaten wordt overgelaten om de te volgen procedure te kiezen. Dat model wordt hier summier geschetst. Maar eerst wordt een thema aangesneden waar Leventhal eveneens aan voorbij gaat: procedures kunnen heel zorgvuldig en daardoor juist omslachtig zijn, maar het is niet uitgesloten dat eenvoudige procedures - zoals loten of gebruik maken van eindexamencijfers - toch als rechtvaardig worden ervaren.

eenvoudig en toch rechtvaardig, tevens het cesuurprobleem

Leventhal beschrijft als casus uitvoerig de beoordeling van onderzoekvoorstellen voor subsidie, hoe zorgvuldig en daarmee rechtvaardig dat kan gebeuren. Dat neemt niet weg dat deze zorgvuldige procedure in strijd kan komen met zijn eerste regel voor procedurele rechtvaardigheid: consistentie, elders meestal betrouwbaarheid genoemd. Voor precies dit type allocatieprocedure heeft Hofstee (1983b) de consistentie van commissie-beslissingen onderzocht, en gevonden dat deze ondanks alle zorgvuldigheid vrijwel ontbreekt. Dat ontbreken is verklaarbaar: de ingediende voorstellen zijn kennelijk allemaal van hoog niveau. Maar de consequentie is wel dat de toekenning van subsidies in feite een loterij benadert, en dat de procedurele rompslomp dat feit toedekt. Procedurele zorgvuldigheid kan ook gewoon teveel van het goede zijn.

In de publieke discussie zijn voorstellen aan de orde om via natuurlijk heel zorgvuldige procedures het in bepaalde gevallen of voor een beperkt contingent plaatsen mogelijk te maken om rekening te houden met bijzondere persoonlijke kwalificaties, zoals bijzondere gemotiveerdheid of bepaalde werkervaring. Een commissie met zo'n selectietaak staat voor een buitengewoon moeilijke opgave, want hoe is de lijn te trekken tussen wie niet en wie wel langs deze weg een plaats mag krijgen? Dat levert voorspelbaar het soort situatie op zoals

door Leventhal, respectievelijk Hofstee beschreven voor subsidiëring van voorstellen. Die situatie kan makkelijk ontaarden in pseudo- en onrechtvaardigheid, reden waarom de Onderwijsraad adviseert om dergelijke procedures weliswaar niet uit te sluiten, maar strenge kwaliteitseisen te stellen als instellingen hiermee willen experimenteren.

Selectie op basis van alleen eindexamencijfers is veel eenvoudiger, omdat het eindexamen zelf een rechtvaardige procedure is. Dan blijft er nog het probleem om te rechtvaardigen dat de ene kandidaat nog net wel, en de andere - met een fractie van een punt verschil - net niet meer in aanmerking komt voor een plaats. Dat verschil in beslissing kan niet inhoudelijk worden gerechtvaardigd. Het gaat hier om wat Leventhal *setting ground rules* noemt, De Groot (1970) *transparency*, en Cohen *kenbaarheid*. Kandidaten moeten tevoren niet alleen weten dat dit de regel van het spel is, maar zij moeten ook de gelegenheid hebben zich zo op de selectie voor te bereiden dat zij hun kansen kunnen maximaliseren, gegeven de eigen talenten. Die kenbaarheid staat wat eindexamens betreft buiten kijf, maar het werk van commissies zal hier niet aan kunnen voldoen omdat de beoordeling immers zo complex is dat er een commissie voor nodig is om de beslissing te legitimeren.

De commissie Drenth (p. 54) prijst de integrale loting als “ongecompliseerd, snel, praktisch uitvoerbaar en betrouwbaar.” In procedureel opzicht kan men zich nauwelijks beter wensen, maar het maatschappelijk draagvlak is niet toereikend om het als enige procedure te hanteren. Het contrast met omslachtige maar zeer zorgvuldige procedures maakt duidelijk dat dit soort zorgvuldigheid niet gelijk hoeft te zijn aan rechtvaardigheid. Ook de kostenkant van selectie is hierbij van belang. Niet zozeer de maatschappelijke kosten, al is er bij de instellingen geen enthousiasme voor tijdrovende procedures zoals individuele sollicitatiegesprekken. Het gaat vooral om de kosten die kandidaten moeten maken, en die zij als investeringen af moeten schrijven op de verwachte opbrengst van de selectie (Adams). Die persoonlijke kosten maken alternatieven zoals extra vergelijkende examens, of de door de LSVB voorgestane selectie in het eerste studiejaar, minder aantrekkelijk.

kandidaten zelf de methode laten kiezen

Eigen invloed in de procedure kan bijdragen aan de ervaren rechtvaardigheid. Het is denkbaar kandidaten een stevige invloed te geven door ze zelf de selectiemethode te laten kiezen.

Ga uit van de twee zuivere methoden waarvan de huidige wettelijke procedure een mix is: integraal loten en selectie op basis van de hoogste eindexamencijfers. Wanneer kandidaten daar zonder meer uit zouden kiezen, zouden zij er verstandig aan doen de voor hen meest gunstige methode te kiezen. Die keuze zou niet weergeven wat zonder *self-serving bias* de voorkeuren zouden zijn. Met een vertekening door eigenbelang is het onmogelijk om het vervolgens eens te worden over hoeveel plaatsen de groep loten, en hoeveel de groep cijfers te verdelen zou moeten krijgen. Immers, het is niet redelijk die plaatsen proportioneel toe te kennen - als dat tevoren bekend zou zijn zou niemand voor cijfers kiezen - terwijl een andere verdeelsleutel niet voorhanden is.

Veronderstel nu dat er een pil bestaat, *bliss* genaamd, die tijdelijk informatie over eigen talenten en prestaties uit het geheugen wist. Vraag dan aan leerlingen die beginnen aan het eindexamenjaar en zich zullen melden voor een opleiding met een numerus fixus, wat zij de meest rechtvaardige procedure vinden: op basis van loten of cijfers. Zeg erbij dat hun keuze geen verschil zal maken voor hun kans op toewijzing: de groep voor loten, respectievelijk voor cijfers, krijgen ieder in dezelfde verhouding plaatsen toegewezen. Wel is het zo dat op de eenmaal gemaakte keuze later niet kan worden teruggekomen, na de uitwerking van *bliss*. Zijn er 100 plaatsen, 200 kandidaten, en kiezen er 120 voor loten, dan krijgt de groep loten 60 plaatsen te verdelen. Op deze wijze onthullen deze leerlingen hun voorkeur voor welke procedure, zonder vertekening door eigenbelang.

Wat gebeurt als een leerling denkt: ik kies voor cijfers, en zal me extra inspannen voor hogere cijfers, dan kom ik beter terecht dan met loten? Die vlieger gaat niet op, want anderen kunnen hetzelfde denken: het aantal beschikbare plaatsen blijft hetzelfde, dus de kansen blijven hetzelfde. Het is nu ook duidelijk dat de keuze voor cijfers betekent dat er competitie zal zijn, terwijl degenen die kiezen voor loten zich zonder deze extra last op het eindexamen kunnen voorbereiden. Als kennis van de eigen motivatie voor de opleiding met de numerus fixus niet onder de werking van *bliss* valt, dan zouden degenen die zich minder sterk gemotiveerd weten, misschien omdat ze meer alternatieven hebben, moeten kiezen voor loten. Als de meer gemotiveerden weten dat de minder gemotiveerden voor loten kiezen, weten zij dat zij met hun keuze voor cijfers geen voordeel zullen hebben van hun hogere motivatie. Laat kennis van de eigen motivatie ook onder de werking van *bliss* vallen, die kennis leidt immers tot *self-serving bias* bij de keuze.

Er bestaat geen *bliss*, maar misschien is er een procedurele mogelijkheid om een correctie voor *self-serving bias* uit te voeren, bijvoorbeeld door een onafhankelijke jury. Veronderstel dat 90% van de leerlingen kiest voor cijfers, en dat degenen die kiezen voor loten precies de groep zijn met de laagste cijfers op het overgangsrapport naar de eindexamenklas. Hier is geen jury nodig om te concluderen dat de keuze voor loten volledig eigenbelang is, en dat deze groep onder de invloed van *bliss* de andere keuze zou hebben gemaakt. De correctie die de jury aanbrengt leidt niet tot een andere verdeling van beschikbare plaatsen over de groepen loten en cijfers - want hoe zou dat in deze gevallen moeten? - maar tot een correctie op de aangegeven voorkeur van de groep die zich door eigenbelang heeft laten leiden.

Bij het voorbeeld blijvend: stel er is *geen* verband met rapportcijfers, en de keuzen zijn dus niet uit eigenbelang gemaakt. De jury kan dan 10% van de beschikbare plaatsen beschikbaar stellen voor de groep loten, en 90% voor de groep cijfers. Als deze handelwijze tot de regels van het spel hoort, en als iedereen met overtuiging heeft gekozen, dan kan het niet anders of deze leerlingen vinden dat rechtvaardig.

De jury komt daarom pas echt in actie wanneer er wèl enig eigenbelang is. Wat kan de jury dan doen: andere aantallen plaatsen beschikbaar stellen, van bepaalde kandidaten de opgegeven voorkeur niet honoreren, beide, of geen van beide? Uitschrijven van de verschillende mogelijkheden zou veel tekst vragen. Een kortere weg is te bedenken dat, zodra een kandidaat probeert voordeel te behalen door een *self-serving* keuze, dat gaat ten nadele van degenen die dat niet proberen: er is immers een numerus fixus. De jury zal die benadeelde groep daarvoor willen compenseren, maar stuit op het probleem dat zij geen onderscheid kan maken tussen Piet die op eigen voordeel uit is, en Marie die dat niet is. De benadeling kan niet degenen in de groep loten treffen, omdat plaatsen immers proportioneel worden toegekend. Daaruit volgt dat het nadeel in de groep terecht komt die voor cijfers heeft gekozen: de spoeling wordt daar dunner voor degenen met de lagere cijfers, maar zij hebben juist zonder *self-serving bias* voor die optie gekozen. De enige mogelijkheid voor correctie is dan om deze benadeelde deelgroep de gelegenheid te bieden op hun keuze terug te komen. Als sommigen van die mogelijkheid gebruik maken, zal de overblijvende groep meer homogeen zijn wat betreft verwachte cijfers, en doen zij er verstandig aan ook op hun keuze terug te komen. Hun kansen worden minder voorspelbaar, en gaan lijken op de kansen die overigens voor de groep loters bestaan, terwijl ze wel binnen de eigen groep een felle competitie mogen verwachten. Onder die omstandigheden doen zij er verstandig aan de competitie niet aan te gaan, en op hun aanvankelijke keuze terug te komen. Het opmerkelijke resultaat van deze analyse is dat de opties 'loten' en 'cijfers' niet equivalent zijn, wanneer er een keuze tussen beide wordt geboden. De procedure 'loten' is stabiel, selecteren op 'cijfers' is labiel.

In het bovenstaande kan overal waar 'loten' staat ook 'sollicitatiegesprek' worden gelezen, wanneer verondersteld mag worden dat cijfers buiten dat gesprek blijven, en de uitkomsten van selectie via een gesprek geen verband hebben met eindexamencijfers. Deze

veronderstelling is makkelijk te maken, omdat empirisch onderzoek over de geldigheid van sollicitatiegesprekken als voorspellers van functioneren uitwijst dat die geldigheid gering of nihil is.

Naast de twee zuivere methoden ook gewogen loting als keuze aanbieden maakt het wel ingewikkelder, maar lost de asymmetrie tussen de stabiele loting en de labiele selectie op cijfers niet op. De jury zou ook dan de gelegenheid moeten bieden om op de keuze voor cijfers of gewogen loting terug te komen, wanneer sommige kandidaten op basis van eigenbelang hebben gekozen.

Ter afsluiting een indruk van de mate waarin self-serving bias voor zou kunnen komen. Hofstee en Trommar (p. 57) vroegen zesdeklassers die een fixusrichting zouden kiezen naar hun voorkeur voor integrale loting, integrale selectie, of gewogen loting. Van degenen met gemiddeld overgangscijfer zes kozen 53% voor integrale loting, de overigen voor gewogen loting. Van degenen met gemiddeld overgangscijfer 7,5 kozen 19% voor integrale loting, 70% voor gewogen loting, en 11% voor integrale selectie. De groepen met 6,5, respectievelijk 7 gemiddeld scoren daar tussenin.

Tenslotte

In dit artikel is een analyse gegeven van de verschillende manieren waarop rechtvaardigheid in het geding is in het concrete casus van selectie voor opleidingen in het hoger onderwijs die een numerus fixus hebben. Begrippen en inzichten uit zowel de normatieve als de sociale rechtvaardigheidstheorie zijn gebruikt om opvattingen over rechtvaardigheid zoals die bekend zijn uit de publieke discussie, tegen af te zetten. Telkens speelde daarbij de aard van het casus een belangrijke rol: vooral het strikt beperkte aantal te verdelen plaatsen bepaalt in hoge mate welke regels voor het beoordelen van de rechtvaardigheid van procedures en uitkomsten hier relevantie hebben, en op welke wijze. Uit de literatuur is bekend dat ieder type verdelingsprobleem zijn eigen regels voor rechtvaardigheid kan hebben. In het onderzoekprogramma van John Elster naar *local justice* heeft die stand van zaken geleid tot terughoudendheid in het poneren van een theorie die aangetroffen opvattingen over rechtvaardigheid zou kunnen beschrijven of verklaren. Maar het is mogelijk bestaande theorieën, zowel filosofische als sociaal-wetenschappelijke, te benutten om aan te wijzen waar in een specifiek casus als dat van de numerus fixus, de punten van aandacht liggen als het gaat om rechtvaardigheid. Natuurlijk levert dat niet altijd nieuwe inzichten op, maar in een aantal gevallen heeft het theoretisch kader het mogelijk gemaakt bekende problemen ook eens op een heel andere wijze te benaderen, met soms verrassende uitkomsten. Van bijzonder belang is de plaats van de eigen verantwoordelijkheid bij wat een rechtvaardige maatschappelijke verdeling van schaarse middelen is. Niet alleen omdat ook in de huidige publieke discussie de eigen verantwoordelijkheid zo wordt benadrukt, maar vooral omdat er spanning blijkt te zijn tussen de inzichten verworven in de theorieën van Sen en Dworkin, en de wijze waarop belangrijke partijen in de publieke discussie motivatie en eigen inspanning meer zouden willen belonen.

Bij de behandeling van procedurele rechtvaardigheid is een model gepresenteerd waarin kandidaten de gelegenheid hebben zelf te kiezen voor loten of selectie op grond van cijfers. Met dit model is het aannemelijk gemaakt dat - op zich rechtvaardige - pogingen van een jury om te corrigeren voor de benadeling van anderen, zoals die voortvloeit uit *self-serving biases* bij de gemaakte keuzen, ertoe zullen leiden dat iedereen kiest voor loten. Dit resultaat is niet specifiek voor loten, omdat loten kan worden vervangen door andere procedures met onvoorspelbare uitkomsten, zoals het sollicitatiegesprek.

Het thema van dit artikel is rechtvaardigheid bij selectie in de specifieke situatie waar het recht op onderwijs is ingeperkt door een numerus fixus. De publieke discussie gaat echter vooral over de lotingsprocedure die daar zo'n markante rol in speelt. Dat markante blijkt ook uit het taalgebruik: hoewel er toch sprake is van een mix van loten en selectie op cijfers, heet de procedure 'gewogen loting,' en worden kandidaten niet afgewezen, maar uitgeloot. Dat taalgebruik houdt de emoties scherp. Over het loten zelf is veel gezegd en geschreven, en hoewel het meeste een merkbare ondertoon heeft van oordelen over de rechtvaardigheid ervan, is in dit artikel zoveel mogelijk in neutrale termen over de selectie gesproken, als het kan zonder het woord loten te gebruiken.

In internationaal perspectief is er in Nederland al meer dan een kwart eeuw een interessant experiment gaande met selectie voor opleidingen in het hoger onderwijs, en dat is juist vanwege de loting op zich, en de wijze waarop in de vorm van de gewogen loting een compromis is gevonden met selectie op eerdere prestaties. Er wordt wel eens smalend over onze 'staatsloterij' gesproken, maar dat is historisch niet correct. De oudst bekende institutionele loterij is die ter verdeling van schaarse standplaatsen op de overdekte markt in Brugge (Huisman en Koppenol, 1991), een numerus fixus in de dertiende eeuw. Dat examens kunnen worden gezien als loterijen waarbij de kansen bepaald worden door het eigen talent, een gewogen loting dus, is geen idee van Vermaat, maar van Edgeworth (1888), een van de grondleggers van de statistiek, die daarmee uitlegde dat het niet onrechtvaardig is de ene kandidaat af te wijzen voor opname in de Engelse *civil service*, en de andere niet, ook als het verschil miniem is.

Literatuur

- Adams, J. S. (1965). Inequity in social exchange. In Berkowitz, L. (Ed.), *Advances in experimental psychology* (p. 267-299). London: Academic Press.
- Akkermans, C. (1996). De rechtvaardigheid van selectie. Een onderzoek naar de rechtvaardigheidsoordelen van studenten over selectie aan de universiteit. *Nederlands Tijdschrift voor Onderwijsrecht*, 3-16.
- Borghans, L., & De Grip, A. (1997). Numerus fixus en de arbeidsmarkt. *Economisch Statistische Berichten*, 82, 5 februari, no. 4092, 111-113.
- Cohen, M. J. (1981). *Studierechten in het wetenschappelijk onderwijs*. Zwolle: Tjeenk Willink.
- Conley, P. (1995). The allocation of college admissions. in Elster, J. (Ed.), *Local justice in America* (p. 25-80). New York: Russell Sage.
- Conley, P. (1996). Local justice in the allocation of college admissions: a statistical study of beliefs versus practice. *Social Justice Research*, 9, 239-258.
- Drenth, P. J. D. (Voorz.) (1997). *Gewogen loting gewogen. Advies van de Commissie Toelating Numerus Fixusopleidingen*. Met Bijlage. Zoetermeer: Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen. Den Haag: Sdu.
- Dworkin (1981a). What is equality? Part 1: Equality of welfare. *Philosophy & Public Affairs*, 10, 185-246.
- Dworkin (1981b). What is equality? Part 2: Equality of resources. *Philosophy & Public Affairs*, 10, 283-345.
- Edgeworth, F. V. (1888). The statistics of examinations. *Journal of the Royal Statistical Society*, 51, 599-635.
- Elster, J. (1992). *Local justice. How institutions allocate scarce goods and necessary burdens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, J., & Herpin, N. (Eds.) (1994). *The ethics of medical choice*. London: Pinter.
- Folger, R. (1996). Distributive and procedural justice: multifaceted meanings and interrelations. *Social Science Research*, 9, 395-416.
- Goodwin, B. (1992). *Justice by lottery*. London: Harvester Wheatsheaf.
- Groot, A. D. de (1970). Some badly needed non-statistical concepts in applied psychometrics. *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 25, 360-376.

- Hofstee, W. K. B. (1983a). The case for compromise in educational selection and grading. In Anderson, S. B., & Helmick, J. S. (Eds): *On educational testing* (p. 109-127). San Francisco: Jossey-Bass.
- Hofstee, W. K. B. (1983b). Beoordeling van subsidie-aanvragen voor onderwijsresearch: een psychometrische evaluatie. *Tijdschrift voor Onderwijsresearch*, 8, 273-284.
- Hofstee, W. K. B. (1990). Allocation by lot: a conceptual and empirical analysis. *Social Science Information*, 29, 745-763.
- Hofstee, W. K. B., & Trommar, P. M. L. (1976). Selektie en loting: meningen van eindexaminandi. Groningen: Heymans Bulletins Psychologische Instituten HB-76-251-EX oktober 1976. Integraal opgenomen in het verslag van de Commissie Warries.
- Huisman, A., & Koppenol, J. (1991). *Daer compt de Lotery met trommels en trompetten!*. Loterijen in de Nederlanden tot 1726. Hilversum: Verloren.
- Kiers, H. A. L., & Hofstee, W. K. B. (1997). Gewogen loting in combinatie met rechtstreekse toelating vanaf examencijfer 8. *Tijdschrift voor Onderwijsresearch*, 22, 298-301.
- Leventhal, G. S. (1980). What should be done with equity theory? New approaches to the study of fairness in social relationships. In Gergen, K. J., Greenberg, M. S., & Willis, R. H. (Eds.). *Social exchange. Advances in theory and research* (p. 27-55). London: Plenum Press.
- Macleod, C. M. (1998). *Liberalism, justice, and markets. A critique of liberal equality*. Oxford: Clarendon Press.
- NIP (1988). *Richtlijnen voor ontwikkeling en gebruik van psychologische tests en studietoetsen*. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Psychologen.
- Onderwijsraad (1998). Decentrale toelating. Den Haag: Onderwijsraad.
- Oosterbeek, H., & Webbink, D. (1997). Is there a hidden technical potential? *De Economist*, 145, 159-177.
- Oostwoud Wijdenes, J. D. (1993). *Voortrajecten kunstonderwijs*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.
- Rawls, J. (1972). *A theory of justice*. Oxford: Clarendon Press.
- Roe, R. A. (1983). *Grondslagen der personeelselectie*. Assen: Van Gorcum.
- Roemer, J. E. (1996). *Theories of distributive justice*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Sen, A. (1992). *Inequality reexamined*. Oxford: Oxford University Press.
- Sen, A. (1993). Capability and well-being. In Nussbaum, M. C., & Sen, A. (Eds.). *The quality of life* (p. 30-53). Oxford: Clarendon Press. In vertaling: Capaciteit en welzijn. In De Beus, J. (Red.) (1995). *Amartya Sen. Welzijn, vrijheid en maatschappelijke keuze. Opstellen over de politieke economie van het pluralisme* (p. 149-173). Amsterdam: Van Gennep.
- Sen, A. (1973/1997). *On economic inequality*. Oxford: Clarendon Press.
- Sher, G. (1987). *Desert. Studies in moral, political, and legal philosophy*. Princeton: Princeton University Press.
- Tyler, T. R., Boeckmann, R. J., Smith, H. J., & Huo, Y. J. (1997). *Social justice in a diverse society*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- Wezenberg, W. A. J. (1997). "Gewogen loting gewogen." Een balans. *Nederlands Tijdschrift voor Onderwijsrecht*, 79-100.
- Wilbrink, B., Van Hoorn, W., Van der Kamp, L. J. Th., & Algera, J. (1990). *Selectie voor politie-officier. De toelating tot de Nederlandse Politie Academie*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut
- Wilbrink, B. (1997a). Opsomming van de discussie over toelating bij numerus fixusstudies. In: Drenth, P. J. D. (Voorz.), *Gewogen loting gewogen. Advies van de Commissie Toelating Numerus Fixusopleidingen*, 82-89, en Bijlage, 121-203. Zoetermeer: Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen. Den Haag: Sdu.
- Wilbrink, B. (1997b). Terugblik op toegankelijkheid: meritocratie in perspectief. In Van Dyck, M. (Red.) (1997). *Toegankelijkheid van het Nederlandse onderwijs. Studies* (p. 341-384). Den Haag: Onderwijsraad.
- Young, H. P. (1994). *Equity in theory and practice*. Princeton: Princeton University Press.

Dit artikel is in 1998 ingediend voor het themanummer van Gedrag en Organisatie over rechtvaardigheid van procedures. Gastredacteuren Piet Hermkens en Herman Steensma. Op het laatste moment hebben de redacteuren afgezien van publicatie. In de hectiek van de late jaren negentig is dit artikel in mijn vergetelheid geraakt, ik wilde de enorme teleurstelling ook zo snel mogelijk achter mij laten. In 2024, bij een inventarisatie van mijn archief, kwam het boven water, en heb ik het meteen op mijn website geplaatst.

